

Universiteit
Leiden

The Netherlands

De historisering van veiligheid

Graaf, B.A. de

Citation

Graaf, B. A. de. (2012). De historisering van veiligheid. *Tijdschrift Voor Geschiedenis*, 125(3), 304-313. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/20030>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/20030>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Non est potestas Super Terram quae Comparatur ei Job. 41. 24.

	LEVIATHAN	
	Or	
	THE MATTER, FORME	
	and POWER of A COMMON	
	WEALTH ECCLESIASTICALL	
	and CIVIL.	
	<i>By THOMAS HOBBS</i>	
	<i>of MALMESBURY.</i>	
	<i>London</i>	
	<i>Printed for Andrew Crooke</i>	
	<i>1651</i>	

De historisering van veiligheid

Introductie

Beatrice de Graaf

Bommen ontploffen echt, maar de betekenis die aan ontploffingen wordt toegekend en de veiligheidsmaatregelen die daarna worden genomen kunnen enorm uiteenlopen. Veiligheidspolitiek is een kwestie van verbeelding, van cultuur en van ideologie. In deze introductie pogen we veiligheid te ‘historiseren’, in plaats en tijd te verankeren, aan de hand van een aantal sociaal-wetenschappelijke concepten.¹

Veiligheid is niet louter een uitvloeisel van fysieke of politieke omstandigheden en gebeurtenissen. Aan die gebeurtenissen of omstandigheden moet ook betekenis worden toegekend door personen en instanties. Ze moeten hun plaats krijgen in politieke, bestuurlijke en bureaucratistische besluitvormingsprocessen en procedures. Dat lijkt een vanzelfsprekende constatering, maar meestal wordt veiligheidsgeschiedenis niet op die manier geschreven. Geschiedenissen van conflict en veiligheid nemen vaak de veranderingen en sleutelmomenten in de ontwikkeling van veiligheidsbeleid als uitgangspunt, zonder er lang bij stil te staan hoe complex en ingewikkeld die ontwikkeling was en dat de uitkomst ook heel anders had kunnen zijn. Ook wordt vaak voorbijgegaan aan het feit dat nieuwe wetten, maatregelen of instanties ook andere vormen hadden kunnen aannemen.

In dit nummer van *TvG* treft de lezer drie artikelen aan die voortvloeien uit het NWO/VIDI-onderzoek ‘Enemies of the State. Historicizing Security’² dat een aanvulling wil bieden op het tot dusver uitgevoerde historische veiligheids-onderzoek. Deze inleiding is bedoeld als kader voor de navolgende artikelen en bevat allereerst een zeer beknopte historiografische uiteenzetting over de bestaande vormen van veiligheidsgeschiedenis. Daarna wordt kort uiteengezet hoe sociaal-wetenschappelijke concepten een bijdrage kunnen leveren aan de ‘historisering van veiligheid’, mits zij empirisch, historisch en niet te generaliserend worden toegepast.

Stand van zaken op het gebied van veiligheids-geschiedschrijving

‘Veiligheid’ is vanouds een onderwerp van de criminologie en de politieke wetenschappen. Het onderzoeksveld van de criminologie richt zich sinds de negentiende eeuw op de beveiliging van de ‘publieke orde’ en de bescherming van de samenleving tegen geweld en criminaliteit.³ Binnen de politieke wetenschappen ontwikkelde vooral het veld van de Internationale Betrekkingen (IB) zich in de jaren vijftig tot een discipline waar onderzoek werd gedaan naar externe bedreigingen, invasies en militaire aan-

- 1 Met dank aan Jacco Pekelder, de andere leden van de *TvG*-redactie, Liesbeth van der Heide, Constant Hijzen en Coreline Boot voor de input en de commentaren op eerdere versies van deze introductie.
- 2 Zie voor de projectsite en de activiteiten: <http://hum.leiden.edu/history/enemies-of-the-state>.
- 3 Vergelijk S. Cohen, *Visions of social control. Crime, punishment and classification* (Cambridge 1985); Michel Foucault, *Discipline and Punish* (Harmondsworth 1991); David Garland, *The culture of control. Crime and social order in contemporary society* (Oxford 2002); Hans-Gerd Jaschke, *Streitbare Demokratie und innere Sicherheit. Grundlagen, Praxis und Kritik* (Opladen 1991).

vallen.⁴ Hierbij werd lange tijd vooral uitgegaan van een realistisch dictum en ging veel aandacht uit naar de zogenaamde 'security paradox', het door John Herz geformuleerde dilemma dat het streven naar veiligheid van de ene staat ten koste gaat van dat van de ander.⁵ De Realistische School maakte deze 'veiligheidsparadox' tot het sleutelstuk van onderzoek binnen de IB en dwong zo generaties van politieke wetenschappers (en in hun kielzog ook veiligheids-historici) tot het analyseren van de zogeheten 'nul-hypothese'.⁶ Volgens die hypothese bestaat het internationale statensysteem uit individuele staten wier veiligheidsbehoefte hen maakt tot egoïstische entiteiten die slechts bezig zijn met hun eigen machtspositie en er alles aan zullen doen om afhankelijkheden te vermijden. Voor internationale organisaties of samenwerkingsverbanden als autonome eenheden met een eigen invloed op het internationale

statensysteem was binnen deze hypothese weinig ruimte.⁷

Aanhangers van de realistische visie op veiligheidspolitiek definieerden veiligheid meestal in een essentialistische zin, als een uitvloeisel van een natuurlijke, statische behoefte aan autonomie en soevereiniteit. Die behoefte kon eenvoudig worden berekend op basis van de hoeveelheid natuurlijke hulpmiddelen waarover iedere staat kon beschikken ten opzichte van naburige staten.⁸ Vanaf de jaren zeventig begon men in het veiligheidsonderzoek weliswaar rekening te houden met sociale, culturele en economische elementen, maar meende men nog altijd dat het veiligheidsconcept in een objectieve, statische zin worden berekend en bepaald.⁹ Die visie van de Realistische School leed een gevoelige nederlaag met het einde van de Koude Oorlog, omdat de (neo)realisten het vreedzaam uiteenvallen van het imperium van de Sovjet-Unie helemaal niet hadden zien aankomen en ook niet in hun verklaringsmodellen konden inpassen.¹⁰

Ook eerder al waren er echter kritische onderzoekers die het concept van veiligheid op een niet-statische, niet-realistisch/positivistische wijze invulden, zowel binnen de politieke wetenschappen als binnen de historische wetenschap. Een van de eerste en belangrijkste bijdragen aan een nieuwe vorm van veiligheids-onderzoek leverde de Duitse historicus Werner Conze. Hij publiceerde in 1984 een belangrijk hoofdstuk over 'Sicherheit' in het invloedrijke begripshistorische handboek *Geschichtliche Grundbegriffe*. Volgens Conze speelde het begrip 'securitas' gedurende de Middeleeuwen nog niet zo'n grote rol in het dagelijkse leven. Het overheersende concept in die periode was het begrip 'pax', dat een staat van spirituele rust en orde aanduidde en niet of nauwelijks betrekking had op een geografisch afgebakende territoriale vrede of veiligheid. Pas na de godsdienstoorlogen in de zeventiende eeuw werd veiligheid een belangrijk argument in de wijze waarop de nieuwe moderne staten hun heerschappij en gezag uitbreidden en legitimeerden.¹¹ Het *object* van veiligheidsbeleid verschoof van de regulering van persoonlijke verhoudingen en veiligheid (denk bijvoorbeeld aan de *Geleitbriefe* die Middeleeuwse reizigers bij zich droegen om hun immuniteit en veiligheid te garanderen) naar dat

- 4 Zie voor een uitvoerig overzicht: Christopher Daase, 'Die Historisierung der Sicherheit. Anmerkungen zur historischen Sicherheitsforschung aus politikwissenschaftlicher Sicht', *Geschichte und Gesellschaft* 4 (2012) te verschijnen. Verder: Daniel Frei, *Sicherheit. Grundfragen der Weltpolitik* (Stuttgart 1977); Helga Haftendorn, *Sicherheit und Entspannung. zur Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland 1955-1982* (Baden-Baden 1983); Stephan Böckenförde en Sven Bernhard Gareis ed., *Deutsche Sicherheitspolitik. Herausforderungen, Akteure und Prozesse* (Opladen 2009); Helga Haftendorn, 'The Security Puzzle. Theory-building and discipline building in international security', *International Studies Quarterly* 35 (1991) 3-17; Barry Buzan, *People, states and fear. An agenda for international security studies in the post-Cold War era* (Boulder 1991); Stephen M. Walt, 'The renaissance of security studies', *International Studies Quarterly* 35 (1991) 211-239; Ole Weaver en Barry Buzan, 'After the return to theory. The past, present, and future of security studies', in: Alan Collins ed., *Contemporary Security Studies* (Oxford 2007) 383-402.
- 5 John Herz, 'Idealist internationalism and the security dilemma', *World Politics* 2 (1950) 157-180.
- 6 Vergelijk C.L. Glaser, 'The Security Dilemma Revisited', *World Politics* 50.1 (1997) 171-201; Barry R. Posen, 'The security dilemma and ethnic conflict', in: Michael E. Brown ed., *Ethnic conflict and international security* (Princeton 1993) 103-124.
- 7 Vergelijk Robert Axelrod en Robert O. Keohane, 'Achieving cooperation under anarchy. Strategies and institutions', *World Politics* 38.1 (1985) 226-254; Robert O. Keohane ed., *Neorealism and its critics* (New York 1986).
- 8 Vergelijk Stephen D. Krasner, *Defending the national interest. Raw materials investments and U.S. foreign policy* (Princeton 1978); Richard Smoke, *National security and the nuclear dilemma* (New York 1987).
- 9 Vergelijk Jessica Tuchman Mathews, 'Redefining security', *Foreign Affairs* 68 (1989) 162-177; Walter F. Mondale, 'Beyond détente. Toward international economic security', *Foreign Affairs* 53 (1974) 1-23; Norman Myers, 'Environment and security', *Foreign Policy* 74 (1989) 23-41.
- 10 Vergelijk Jacco Pekelder, 'Na het strijken van de Sovjet-vlag. Geschiedschrijving over de Koude Oorlog sinds 1989/1990', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 114 (2001) 227-249; John Lewis Gaddis, 'International relations theory and the end of the Cold War', *International Security* 17 (1992) 5-58; John Lewis Gaddis, *We now know. Rethinking Cold War history* (Oxford 1997); Richard Ned Lebow en Thomas Risse-Kappen ed., *International relations theory and the end of the Cold War* (New York 1997).
- 11 Werner Conze, 'Sicherheit, Schutz', in: Otto Brunner, Werner Conze en Reinhart Koselleck ed., *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland V* (Stuttgart 1984) 831-862. Foucault heeft soortgelijke doch minder historische ideeën ontwikkeld: Michel Foucault, *Naissance de la biopolitique. Cours au Collège de France. 1978-1979* (Paris 2004) 4.

van territoriale en geografische veiligheid zoals Thomas Hobbes dat in 1651 formuleerde in zijn standaardwerk *Leviathan*.¹² Vanaf de achttiende eeuw werden de bevolking en de samenleving als geheel in toenemende mate gezien als het object van veiligheidsbeleid.

Afgezien van Conze heeft de geschiedschrijving van veiligheid zich tot het einde van de Koude Oorlog nauwelijks ontwikkeld in theoretische zin.¹³ Wel is er de nodige aandacht geweest voor het thema 'risico', dat ook kan worden gerekend tot het veiligheidsonderzoek.¹⁴ Het sociologische en historische onderzoek naar risico houdt zich vanaf de jaren tachtig en negentig echter vooral bezig met de ontwikkeling van het denken over gezondheids- en milieurisico's en rampen.¹⁵

Het veiligheidsonderzoek als onderzoek naar de geschiedenis van *security* kreeg een belangrijke impuls nadat de constructivisten het veld van de IB betraden; in de jaren negentig ontstond zo een discipline die wordt aangeduid als Critical Security Studies. Binnen die onderzoeksrichting werd 'veiligheid' niet langer gezien als statische grootheid, maar als het resultaat van een proces van historische contingenties en sociale constructie.¹⁶ Die invalshoek is in de eerste plaats uitgewerkt door een groep onderzoekers rond de Kopenhagense IB'ers Barry Buzan and Ole Waever; ook de Nederlandse politicoloog Jaap de Wilde maakt hiervan deel uit.¹⁷ De 'Copenhagen School' postuleert veiligheid als een intersubjectief proces dat verloopt via de 'speech acts' (taalhandelingen) van relevante 'actoren' als autoriteiten, politieke partijen, bewindsliden en maatschappelijke groepen. Hun voornaamste bijdrage aan het veiligheidsdebat is de constatering dat veiligheid pas een zaak van beleid en politiek wordt als het als zodanig op de agenda wordt gezet. Dit proces van 'securitisering' kan meerdere uitkomsten hebben.¹⁸ Het kan leiden tot een serie nieuwe maatregelen, tot de neutralisering van de dreiging, tot een blijvende institutionele aanpassing, maar ook tot een verlies van politieke of publieke belangstelling, of helemaal nergens toe. In het ergste geval manifesteert de dreiging zich als een nieuwe realiteit (zoals wanneer er sprake is van een buitenlandse inval, bezetting of grootschalige aanslag), waarna er een hele nieuwe beleidssituatie ontstaat.¹⁹

Deze onderzoekslijn biedt voor historici

interessante aanknopingsmogelijkheden. De 'Copenhagen School' heeft een bruikbaar instrumentarium ontwikkeld om veiligheid te bestuderen als een dynamisch, communicatief en intersubjectief proces. Bovendien biedt de theorie, of beter gezegd, methodologie van 'securitisering' ook een opening voor onderzoek naar de vraag onder welke omstandigheden processen van veiligheidspolitieke agendasetting niet werken, wanneer er met andere woorden sprake is van 'counter-securitization' of 'de-securitization'.²⁰ Wanneer verdwijnt veiligheid weer van de agenda? Of wanneer leidt veiligheidsbeleid juist tot allerlei conflicterende posities of zelfs tot radicalisering van 'gesecuritiseerde' minderheidsgroepen?

Het gaat dus niet alleen om veiligheid als een eenzijdig beleidsinstrument in handen van

- 12 Thomas Hobbes, *Leviathan. Or the matter, forme, and power of a common-wealth ecclesiasticall and civill*, Ian Shapiro ed. (New Haven 2010; oorspr. ed. 1651).
- 13 Zie ook Karl Härter, 'Sicherheit und Frieden im frühneuzeitlichen Alten Reich. Zur Funktion der Reichsverfassung als Sicherheits- und Friedensordnung 1648-1806', *Zeitschrift für Historische Forschung* 30 (2003) 413-431; idem, 'Security and "Gute Policey" in Early Modern Europe. Concepts, laws, and instruments', *Historical Social Research* 35.4 (2010) 41-65; Valentin Rauer, 'Von der Schuldkultur zur Sicherheitskultur. Eine begriffsgeschichtliche Analyse 1986-2010', *Security and Peace* 29.2 (2011) 66-72; Beatrice de Graaf, *Waar zijn wij bang voor? Veiligheidsdenken en de angst voor de ander*. FORUM Jaarlezing, (Utrecht/Rotterdam 2011).
- 14 Peter L. Bernstein, *Against the Gods. The remarkable story of risk* (New York [etc.] 1996).
- 15 Met dank aan Cornel Zwierlein voor de verwijzingen. Zie Cornel Zwierlein, *Der gezähmte Prometheus. Feuer und Sicherheit zwischen Früher Neuzeit und Moderne* (Göttingen 2011) 16-24; Bartolomé Bennassar ed., *Les catastrophes naturelles dans l'Europe médiévale et moderne* (Toulouse 1996); René Favier ed., *Les pouvoirs publics face aux risques naturels dans l'histoire* (Grenoble 2002); Michael Kempe en Christian Rohr ed., *Coping with the unexpected. Natural disasters and their perception* (Strond 2003); Monika Gisler, Katja Hürlimann en Agnes Nienhaus ed., *Naturkatastrophen / Catastrophes naturelles* (Zürich 2003); Gerrit Jasper Schenk en Jens Ivo Engels ed., *Historical disaster research. Concepts, methods and case studies* (Keulen 2007); Anne-Marie Mercier-Favre en Chantal Thomas ed., *L'invention de la catastrophe au XVIIIe siècle. Du châtement divin au désastre naturel* (Genève 2008).
- 16 Christopher Daase, 'Sicherheitspolitik und Vergesellschaftung. Ideen zur theoretischen Orientierung der sicherheitspolitischen Forschung', in: Christopher Daase e.a. ed., *Regionalisierung der Sicherheitspolitik* (Baden-Baden 1993) 39-64; Peter Katzenstein ed., *The culture of national security. Norms and identity in world politics* (New York 1996); Barry Buzan en Ole Waever ed., *Security. A new framework for analysis* (Boulder 1998); Jutta Welde, Mark Laffey, Hugh Gusterson en Raymond Duvall ed., *Cultures of insecurity. States, communities, and the production of danger* (Minneapolis 1999).
- 17 Zie Barry Buzan en Lene Hansen, *The evolution of international security studies* (Cambridge 2009) 212-218.
- 18 Er is ook een Vlaamse term voor het begrip 'securitisering': 'verveiliging' is afkomstig van de politicoloog Jeff Huysmans.
- 19 Zie Buzan en Waever ed., *Security*; Ole Waever, 'Securitization and desecuritization', in: Ronnie Lipschutz ed., *On security* (New York 1995) 46-86; Thorsten Bonacker en Jan Bernhardt, 'Von der security community zur securitized community. Zur Diskursanalyse von Versicherheitlichungsprozessen am Beispiel der Konstruktion einer europäischen Identität', in: Alexander Siedschlag ed., *Methoden der Sicherheitspolitik* (Wiesbaden 2006) 219-242.
- 20 Thierry Balzacq ed., *Securitization theory. How security problems emerge and dissolve* (Londen en New York 2011).

de centrale overheid, maar om veiligheid als onderwerp van contestatie, van sociale processen en politieke onderhandelingen. Binnen de discipline van de Internationale Betrekkingen is sinds de jaren negentig sprake van uitbreiding van veiligheidsonderzoek op dit terrein.²¹ Recentelijk is er ook meer onderzoek verricht naar de vermenging van veiligheid en risico als processen van bestuurlijkheid. Veiligheid als object van *raison d'état* en risicomanagement als object van beleid en bestuur worden steeds meer gezien als eenheid, bijvoorbeeld waar het gaat om grensregimes, om de *war on terror* of om bescherming van kritische infrastructuur en financiële geldstromen.²²

De historisering van veiligheid

Voor historici ligt de meerwaarde van de bovengenoemde aanzetten van Conze en die van

de Copenhagen School in de oproep om veiligheidsbeleid niet te zien als een *black box* waarbij alleen de uitkomst telt, maar uitvoeriger stil te staan bij historische contingenties en bestuurlijke, politieke en persoonlijke keuzes. Zij zijn dan beter in staat te verklaren waarom vergelijkbare incidenten en dreigingen op verschillende momenten en in verschillende landen hebben geleid tot volstrekt verschillend veiligheidsbeleid.

Een minpunt van de Copenhagen School is dat haar onderzoek zich vrijwel uitsluitend concentreert op het heden en het zeer recente verleden, en dat zij hedendaagse processen van securitisering neerzet als iets nieuws en unieks. Historici dienen de ideeën van de Copenhagen School daarom niet te beschouwen als dwingende theorie, maar als handige conceptuele *tool kit*; het proces van securitisering kan daarbij het uitgangspunt vormen voor een meer systematische analyse door de tijd heen.²³

In het vervolg van deze inleiding worden drie conceptuele richtingen aangewezen waarmee het securitiseringsonderzoek van meer historische diepgang kan worden voorzien, om zo te komen tot een 'historisering van veiligheid'. We streven ernaar om zowel het proces als de uitkomsten van veiligheidsbeleid in een historische context te plaatsen. Om dit te bewerkstelligen zullen we nagaan hoe dit beleid en de bijbehorende ideeën zich ontwikkelden in debat, discours en praktijk.²⁴

Timescapes

De socioloog Willem Schinkel heeft 'veiligheid' omschreven als een intersubjectief proces met als resultaat een 'geanticiperde toestand van schadeloosheid in de toekomst'.²⁵ Die definitie is interessant, want hij koppelt veiligheid daarmee aan een besef van tijd. De filosoof Jeremy Bentham schreef in de negentiende eeuw al: 'security turns its eye exclusively to the future'.²⁶ Die notie wordt door Schinkel onderschreven. Veiligheidsbeleid is gericht op een geprojecteerde toekomst. Geschiedschrijving over veiligheid moet dus niet alleen gaan over de contemporaine toestand van oorlog of vrede, over de af- of aanwezigheid van dreigingen in een bepaalde periode, maar ook over de ideeën, emoties en verwachtingen ten aanzien van de toekomst.²⁷ Om veiligheid te kunnen historiseren, moet

- 21 Michael C. Williams, 'Modernity, identity and security. A comment on the "Copenhagen controversy"', *Review of International Studies* 23.3 (1998) 435-440; David Campbell, *Writing security. United States foreign policy and the politics of identity* (Minneapolis 1992); Hayward R. Alker en Michael J. Shapiro, *Challenging boundaries. Global flows. Territorial identities* (Minneapolis 1996); Balzacq, 'The three faces of securitisation. Political agency, audience and context', *European Journal of International Relations* 11.2 (2005) 171-201; Barry Buzan en Ole Waever, *Regions and power. The structure of international security* (Cambridge 2003); Iver B. Neumann, *Uses of the other. The "East" in European identity formation* (Minneapolis 1999); Jutta Weldes e.a. ed., *Cultures of insecurity. States, communities, and the production of danger* (Minneapolis 1999).
- 22 Vergelijk M.B.A. van Asselt en L. van Bree, 'Uncertainty, precaution and risk governance', *Journal of Risk Research*, themanummer 'Uncertainty, precaution and risk governance' 14.4 (2011) 401-408; Claudia Aradau en Rens van Munster, 'Taming the future. The dispositive of risk in the war on terror', in: Louise Amoore en Marieke de Goede ed., *Risk and the War on Terror* (Londen en New York 2008) 23-40; Claudia Aradau en Rens van Munster, 'Governing terrorism through risk. Taking precautions, (un)knowing the future', *European Journal of International Relations* 13.1 (2007) 89-115; J.P. Burgess, *The ethical subject of security. Geopolitical reason and the threat against Europe* (Londen 2011); Luis Lobo-Guerrero, *Insuring security. Biopolitics, security and risk* (Londen 2011); Mark B. Salter, 'When the exception becomes the rule. Borders, sovereignty and citizenship', *Citizenship Studies* 12.4 (2008) 365-380.
- 23 Zie Thierry Balzacq, 'A theory of securitization. Origins, core assumptions, and variants', in: idem ed., *Securitization theory. How security problems emerge and dissolve* (Londen en New York 2011) 1-30.
- 24 De leden van dit VID-project werken nauw samen met een groep historici rond Eckart Conze (Tübingen) en Cornel Zwielerlein (Bochum), die in Duitsland met vergelijkbaar onderzoek bezig zijn. In 2012/2013 verschijnt hierover een themanummer van *Geschichte und Gesellschaft*.
- 25 De Graaf en Schinkel richtten in 2010 gezamenlijk het Onderzoeksnetwerk Securitising op, dat zijn secretariaat heeft aan de Campus Den Haag. Belangstellenden kunnen zich aanmelden via b.a.de.graaf@cdh.leidenuniv.nl.
- 26 Geciteerd in: L. Zedner, *Security* (Londen 2009) 29; Willem Schinkel, 'Veiligheid als medium. Naar een sociologie van securitisering', in: Beatrice de Graaf en Willem Schinkel ed., *Veiligheidsdenken in historisch en sociologisch perspectief*, te verschijnen.
- 27 Franz-Xaver Kaufmann, *Sicherheit als soziologisches und sozialpolitisches Problem. Untersuchung zu einer Wertidee hochdifferenzierter Gesellschaften* (Stuttgart 1973) 156-169.

worden onderzocht hoe toekomstige toestanden van veiligheid in verschillende periodes werden verbeeld en gedacht. Wat was de specifieke tijdshorizon van een bepaald historisch veiligheidsbeleid? Welke types van toekomstige dreigingen werden er opgeroepen?

Volgens de socioloog en risico-onderzoekster Barbara Adam leeft de mens in collectieve, zeer specifieke en historisch bepaalde *timescapes*; zij bedoelt hiermee de verschillende wijzen waarop tijdgenoten hun tijd beleven en hun toekomsthorizon ervaren. Kort gezegd ziet Adam in de geschiedenis een opeenvolging van verschillende *timescapes* die de omgang met dreiging en risico hebben bepaald. In de voormoderne periode zagen mensen gevaren en dreigingen als natuurlijk en door God gestuurd. De menselijke en de goddelijke tijdsdimensie liepen naadloos in elkaar over, en het einde der tijden was altijd nabij. Kerk en religie waren onlosmakelijk verbonden met het sociale en publieke leven. Het geloof in een hoger wezen hielp mensen de gevolgen van rampen en tegenspoed te dragen. Na de Verlichting nam de invloed van religie op de moderne samenleving af. Er ontstond een idee van menselijke controle, van de mogelijkheid zowel de natuurlijke als de menselijke omgeving te beheersen. De goddelijke, apocalyptische *timescape* maakte plaats voor de optimistische *timescape* van een open en beheersbare toekomst.²⁸

In de twintigste eeuw bleek dat de mens niet alle risico's onder controle had, en dat ze bovendien zelf rampen creëerde. De grote ideologische projecten van de twintigste eeuw – fascisme, nationaal-socialisme en communisme – leidden tot dood en verderf op een nieuwe, industriële schaal. De technologische vooruitgang produceerde zijn eigen rampen, zoals het ongeluk van de kernreactor in Tsjernobyl in 1986 duidelijk maakte. Adam, maar ook sociologen zoals Ulrich Beck, claimen dat de wereld sindsdien is beland in de nieuwe *timescape* van 'uitgestrekt heden' en 'gesloten toekomst'. Via sociale media leven mensen voortdurend in het hier en nu, maar worden ze tegelijkertijd onophoudelijk geconfronteerd met allerlei imminente rampen en risico's. De apocalyps wordt voortdurend verbeeld maar het aspect van goddelijke troost is verdwenen, terwijl menselijke oplossingen evenmin binnen bereik lijken te liggen. Deze seculier-apocalyptische *timescape* beïnvloedt

het huidige veiligheidsbeleid – en is er mede een product van.²⁹

Op deze generaliserende omgang met de geschiedenis is wel het een en ander af te dingen.³⁰ Tegelijkertijd roept het concept van *timescapes* voor historici interessante vragen op. Liet het denken over risico, onveiligheid en onzekerheid in de vroegmoderne tijd werkelijk zo weinig ruimte voor menselijke planning? Historische studies over verzekeringen en brandveiligheid laten zien dat er ook in de zeventiende eeuw al sprake was van 'vooruitgangsgeloof'.³¹ Is het huidige veiligheidsbeleid echt zo apocalyptisch, of is dat vooral een Europees of Amerikaans verschijnsel? Zijn het werkelijk de sociale media die de hedendaagse *timescape* bepalen of zijn er andere factoren in het spel? Historische studies met oog voor dit soort sociologische en filosofische noties van tijd en tijdshorizon kunnen meer diepgang geven aan het huidige risico-onderzoek.

Veiligheidsdispositieven

Om de ontwikkeling van veiligheidsbeleid door de tijd heen systematisch te kunnen volgen, hebben we een consistent werkbegrip van 'veiligheid' nodig dat meer is uitgewerkt dan eerder gehanteerde definities. Zo'n concept, dat recht doet aan de complexiteit en dynamiek van 'veiligheid', ontleen we hier aan de Franse filosoof Michel Foucault. In de jaren zeventig introduceerde Foucault het begrip 'dispositief', dat hij ontwikkelde om beter zicht te krijgen op de praktijken van macht en kennis in moderne samenlevingen. In een Engelstalig interview heeft Foucault dit concept eens omschreven als 'a thoroughly heterogeneous ensemble consisting of discourses, institutions, architectural forms, regulatory decisions, laws, administrative measures, scientific statements, philosophical, moral

28 Barbara Adam, *Timescapes of modernity. The environment and invisible hazards* (Londen 1998).

29 Ulrich Beck, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne* (Frankfurt/M. 1986); idem, *World risk society* (Cambridge 1999); idem, 'The terrorist threat. World risk society revisited', *Theory, Culture & Society* 19.4 (2002) 39-55; B. Adam en J. van Loon ed., *The risk society and beyond. Critical issues for social theory* (Londen 2000); G. Mythen en S. Walklate ed., *Beyond the risk society* (Berkshire 2006).

30 Cornel Zwierlein, 'Grenzen der Versicherbarkeit als Epochenindikatoren? (Von der europäischen Sattelzeit zur Globalisierung des 19. Jhs)', *Geschichte und Gesellschaft* 4 (2012), te verschijnen.

31 Zwierlein, *Der gezähmte Prometheus*.

and philanthropic propositions – in short, the said as much as the unsaid'.³²

Foucault gebruikte het begrip 'dispositief' om het samenspel van machtsrelaties op een bepaald moment in de tijd te kunnen benoemen zonder die relaties te hoeven reduceren tot vaste structuren. Een dispositief is voor Foucault dus een filosofische constructie, maar ook iets wat echt in de maatschappij aanwezig is en effect heeft. Dit begrip is daarom ook goed toe te passen op veiligheidsbeleid en de daarbij behorende praktijken. Veiligheid wordt immers altijd bear-gumenteed vanuit het nut, de noodzaak en de urgentie om een dreigend sociaal probleem aan te pakken.³³

Het begrip 'veiligheidsdispositief' bevat bovendien de concepten, de beschikbare kennis, de praktijken en de emoties waarvan sprake is wanneer iets of iemand wordt geïdentificeerd als een potentiële dreiging. Volgens Foucault is het dispositief 'thus always inscribed in a play of power, but it is also always linked to certain coordinates of knowledge which issue from it but, to an equal degree, condition it. This is what the apparatus consists in: strategies of relations of forces supporting, and supported by, types of knowledge'.³⁴ Tegelijkertijd brengt een veiligheidsdispositief zelf ook nieuwe vormen van kennis en techniek voort om met die vermeende dreiging om te gaan. Concreet kunnen we bij veiligheidsdispositieven bijvoorbeeld denken aan 'misdadbestrijding', 'terrorisbestrijding' of tegenwoordig 'kindermisbruik' of 'cybersecurity' – termen die verwijzen naar concrete incidenten of dreigingen, maar die ook connotaties hebben als prioritering, politisering, nieuwe technieken en maatregelen, en een bepaald stelsel van normen en waarden.

Het ligt voor de hand dat veiligheidshistorici zich in de eerste plaats zullen bezighouden met de 'veiligheidsdispositieven' van de moderne staat, zoals die zich gedurende de afgelopen drie eeuwen hebben ontwikkeld. Vanaf de achttiende eeuw is het veiligheidsbeleid steeds meer verspreid geraakt over verschillende beleidsterreinen. Veiligheid heeft te maken met welzijn, met politie, met staatsveiligheid, met territoriale en grensveiligheid. De moderne veiligheidsdispositieven hebben bepaalde gemeenschappelijke kenmerken: ze zijn vaak ruimtelijk geordend (rond steden, staatsgrenzen); ze maken onderscheid tussen binnenlandse en buitenlandse veiligheid; ze hebben betrekking op de beheersing van de toekomst, op de burgerlijke samenleving als object van veiligheidsbeleid (dat wat beschermd moest worden), en op waarden zoals orde, discipline of landsbelang; ze maken gebruik van nieuwe technologieën, waarvan ze de implementatie legitimeren; en sinds het einde van de negentiende eeuw maken ze deel uit van het partijpolitieke spel.

Door gebruik te maken van de conceptuele *tool kit* van de Copenhagen School kan de ontwikkeling en de verandering van dit soort veiligheidsdispositieven door de tijd heen geanalyseerd worden. Een voorbeeld is de vraag sinds wanneer en op welke manier de Islam of andere religies als veiligheidsprobleem *geframed* werden.³⁵ Ook biedt de benadering van veiligheid als proces van agendasetting (securitisering) houvast bij het beoordelen van verschillen tussen landen op het gebied van veiligheidspolitieke besluitvorming. Waarom verliepen de strijd tegen terrorisme in Nederland en die in Duitsland bijvoorbeeld zo anders, zowel in de jaren zeventig als na 2001?³⁶ Welke actoren hadden wanneer en waarom invloed op het veiligheidsbeleid? Wanneer betraden private en particuliere partijen het speelveld? Hoe veranderden de opvattingen over dat wat werd bedreigd? Vormt terrorisme een dreiging voor het land, voor de bevolking of voor de cultuur? Sinds 2001 is de *war on terror* een nieuw veiligheidsdispositief dat in sommige opzichten een voortzetting is van eerdere dispositieven, maar tegelijkertijd hele nieuw elementen in zich draagt van groot-schalig risicodenken, een vergaande toepassing van het voorzorgsbeginsel en van allerlei middelen van visualisering en virtualisering

32 Michel Foucault, 'The confession of the flesh', Interview in C. Gordon ed., *Power/knowledge. Selected interviews and other writings* (New York 1980) 194-228, aldaar 194.

33 Vergelijk Michel Foucault, *Sécurité, territoire, population. Cours au Collège de France (1977-1978)* (Parijs 2004) hfst. 4.

34 Foucault, 'The Confession of the flesh', 195-196.

35 Zoals de orthodoxe vorm van de islam, salafisme, die vanaf 1998 tot onderwerp van veiligheidsbeleid is gemaakt. Zie: Beatrice de Graaf, 'Religion bites. Religieuze orthodoxie op de nationale veiligheidsagenda', *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 2.2 (2011) 62-80.

36 Zie Jacco Pekelder, 'Dynamiken des Terrorismus in Deutschland und den Niederlanden', *Geschichte und Gesellschaft* 35.3 (2009) 402-428; Beatrice de Graaf, *Evaluating counterterrorist performance. A comparative study* (Oxford en New York 2011); idem, *Theater van de angst. De strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en Amerika* (Amsterdam 2010).

van de dreiging – elementen die een doorslaggevende rol spelen in het ontstaan van een nieuwe seculier-apocalyptische *timescape*.³⁷

Veiligheid en legitimiteit

Om een veiligheidsdispositief op de politieke agenda te krijgen is in moderne democratieën altijd een bepaalde mate van legitimiteit (of althans de schijn daarvan) vereist. Legitimiteit behelst volgens bekende theoretici als Max Weber, Seymour Lipsel en David Easton niet alleen politieke steun voor het ‘systeem’ en ‘geloof in de legitimiteit’ van dat systeem, maar ook aanvaarding van de waarden van dat systeem.³⁸ Politieke legitimiteit kan tevens worden opgevat als een repeterend proces van contestatie en debat over dat systeem dat leidt tot patronen van legitimering of delegitimering.³⁹ Op die manier is het begrip legitimiteit voor dit onderzoek relevant, want het maakt het mogelijk historisch te onderzoeken in welke vorm nieuwe wetten, instituties of andere veiligheidspraktijken gelegitimeerd werden. Hoe werd de strijd tegen terrorisme in verschillende landen onderbouwd? Hoe zag de publieke of politieke steun eruit? Hoe werd die steun gemobiliseerd, en door wie?

Wanneer we bijvoorbeeld kijken naar ‘oorlog’, een klassiek veiligheidsdispositief van de moderne natiestaat, kunnen we tal van argumenten bedenken waarmee oorlogen vooraf zijn gelegitimeerd om steun te genereren voor militaire aspiraties. De Duitse historicus Jörn Leonhard schreef onlangs een indrukwekkende internationaal-vergelijkende studie over de campagnes die gedurende de negentiende en vroege twintigste eeuw zijn gevoerd om de bevolking in Frankrijk, Duitsland, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten ontvankelijk te maken voor oorlogsvoering. Hij gebruikt hiervoor het dispositief van ‘Bellizismus’: de combinatie van normen, waarden, opvattingen en praktijken die het mogelijk maakten dat bevolkingen gingen geloven in de noodzaak van ‘Lebensraum’ of de verwezenlijking van een nationale ‘manifest destiny’.⁴⁰ Dat dispositief verschilde grondig, aldus Leonhard, van dat van het *ancien régime*. Vanaf de negentiende eeuw ging het minder om herstel van traditie, goddelijke orde of soevereiniteit en steeds meer om de natie, het vaderland of de collectieve lotsbestemming.⁴¹ Legitimiteit heeft dus

een sterke metafysische lading, maar de mate waarin deze het veiligheidsbeleid heeft beïnvloed is per land en per tijdvak verschillend.

Voor historici kan het nuttig zijn de opeenvolging van veiligheidsdispositieven en processen van politieke legitimering door de tijd heen te volgen en daarbij gebruik te maken van een aantal van de bovengenoemde begrippen, die het mogelijk maken historische processen beter te doorgronden. De koppeling van veiligheid en politieke legitimiteit werpt bovendien licht op het interessante thema van het ontstaan en het effect van samenzweringstheorieën.⁴² Veiligheidsdreigingen zijn immers bij uitstek momenten waarop barrières tussen vermeende *in- and out groups* worden opgeworpen en waarbij dood en verderf soms met behulp van extreme rationalisering worden verklaard. Samenzweringen dichten immers aan disparate en willekeurige gebeurtenissen een logica en zin toe die er eigenlijk niet is. Het zijn dus rationalisering van volstrekt toevallige samenlopen van omstandigheden, waarbij details worden uitvergroot en aan menselijke intenties en mogelijkheden tot beïnvloeding extreem grote waarde wordt toegekend.⁴³ Denk bijvoorbeeld aan de hausse aan complottheorieën rond ‘9/11’

- 37 Aradau en Van Munster, ‘Taming the future’, 24; Willem Schinkel, ‘Prepression. The actuarial archive and new technologies of security’, *Theoretical Criminology* 15.4 (2011) 365-380.
- 38 Zie Seymour Lipsel, ‘Some social requisites of democracy. Economic development and political legitimacy’, *The American Political Science Review* 53.1 (1959) 69-105; David Easton, *A systems analysis of political life* (New York 1965). Met dank aan Coreline Boot.
- 39 P.L. Berger en T. Luckmann ed., *The social construction of reality*. Garden city (New York 1966) 112; J. Parkinson, ‘Legitimacy problems in deliberative democracy’, *Political Studies* 15.1 (2003) 180-196, aldaar 184; J. Steffek, ‘Discursive legitimation in environmental governance’, *Forest Policy and Economics* 11 (2009) 313-318, aldaar 314; T. Leeuwen, *Discourse and practice, New tools for critical analysis* (Oxford 2008); R. Jackson, ‘Constructing enemies. “Islamic terrorism” in political and academic discourse’, *Government and Opposition* 42.3 (2007) 394-426, aldaar 395; Z. Krell-Laluhová en S. Schneider, ‘Discourse and the democratic quality of political order in Britain, Germany and Switzerland. A discourse analytical perspective’. Paper for presentation at the ESPR Joint Sessions Workshop, University of Uppsala, Zweden, april 13-18, 2004, 17. Met dank aan Jelle van Buuren voor deze verwijzingen.
- 40 Jörn Leonhard, *Bellizismus und Nation. Kriegsdeutung und Nationsbestimmung in Europa und den Vereinigten Staaten 1750-1914* (München 2008) 148-149.
- 41 Ibidem, 187.
- 42 Op dit moment verricht Jelle van Buuren hiernaar onderzoek vanuit politiek-wetenschappelijk perspectief en toegepast op de opkomst van ‘systeemhaat’ in Nederland gedurende de laatste decennia. Hij is verbonden aan de Campus Den Haag (alsmede aan deze VID1-groep) en lid van de onderzoeksschool ‘politieke legitimiteit’ van de Universiteit Leiden.
- 43 In mei/juni 2012 vond een congres plaats dat de relatie tussen veiligheidsdispositieven en complottheorieën in de geschiedenis in kaart probeerde te brengen. Zie: <https://collab.vuw.leidenuniv.nl/sites/enemies-of-the-state/seminar-security-dispositives/Pages/default.aspx#callforpapers>.

of, in een verder verleden, aan de opkomst van de antizionistische c.q. antisemitische samen-zweringstheorieën rond 1900.⁴⁴

Historiserend veiligheidsonderzoek in de praktijk

Historisch veiligheidsonderzoek kan, kortom, profiteren van de manier waarop de Copenhagen School dit type onderzoek benadert als een proces van politiek-bestuurlijke agendasetting. Wanneer we deze benadering combineren met Foucaults idee van het veiligheidsdispositief kunnen we een scherper beeld krijgen van de verschuivingen in het veiligheidsdenken en de bijbehorende praktijken. Zoals bleek in de korte behandeling van het begrip *timescape*, draait het bij het ontwikkelen van veiligheidsbeleid ook altijd om verbeelding. Dreigingen hebben in veel gevallen betrekking op gevaren die zich nog niet hebben gemanifesteerd. De voorstelling die van de dreiging wordt gemaakt speelt daarom een belangrijke rol in de legitimatie van het veiligheidsbeleid. Veiligheidsbeleid kreeg vanaf de zeventiende eeuw een ander karakter doordat afstanden sneller overbrugd konden worden en door het ontstaan van een anonieme publieke opinie die eigen dreigingsbeelden ontwikkelde. Het aantal actoren dat deelnam aan besluitvormingsprocessen nam toe.⁴⁵ De opkomst van de moderne natie als een ‘imagined community’ gaat gepaard met een set van sociale beelden die

bepaalt waar dreiging en onveiligheid schuilgaan en wat veiligheid precies inhoudt.⁴⁶ Dispositieven markeren een versnelling in tijd en ruimte van dit soort processen van verbeelding, door middel van nieuwe technieken, wetenschappelijke methodes en benaderingen, politieke constellaties of maatschappelijke protesten.⁴⁷

Al deze concepten kunnen relatief eenvoudig in historisch onderzoek worden geïntegreerd. In de beschrijving van de opkomst van een dreiging of een veiligheidsprobleem zouden dan idealiter de volgende elementen terug moeten komen:

- 1) de securitiserende actoren: wie zet het veiligheidsprobleem op de agenda? Welke personen, partijen, organisaties of groepen hebben macht en invloed genoeg om iets als veiligheidszaak te presenteren?
- 2) Wie of wat is het *referent subject*, met andere woorden wie of wat wordt als dreiging of als veroorzaker van onveiligheid beschouwd, en hoe breed of smal wordt die dreiging gedefinieerd? Dat kan een terrorist of communist zijn, een hele bevolkingsgroep of een beweging. De dreiging kan praktisch, technisch, cultureel, ideologisch of zelfs biologisch/eugenetisch worden omschreven.
- 3) Wie of wat wordt beschouwd als het bedreigde object (*referent object*)? Gaat het om een aanval op grenzen en grondgebied, een bedreiging van de vorst of de elite of de veronderstelde ondermijning van een totale cultuur, *Volksgemeinschaft* of ideologie?
- 4) Met behulp van welke ‘technologieën van de verbeelding’ - technieken gericht op en gespecialiseerd in het visualiseren, representeren en verbeelden van een bepaald maatschappelijk fenomeen⁴⁸ - wordt de dreiging zichtbaar gemaakt? Welke nieuwe informatie-, communicatie- en transportmiddelen worden gebruikt, en in hoeverre zijn die middelen in staat de dreiging verder in de (verbeelde) toekomst te projecteren? Inlichtingenrapporten kunnen gaan over troepensterkte, het aantal kernkoppen en de snelheid waarmee de vijand kan oprukken. Die snelheden veranderen per tijd, plaats en soort dreiging of vijand. De druk op de knop

44 De grondlegger van politieke theorievorming over samenzweringstheorieën en hun functie is R. Hofstadter, *The paranoid style in American politics and other essays* (Cambridge 1996). Zie verder: S. Aupers, ‘Everything is connected. Naar een sociologie van paranoia en complottheorieën’, *Sociologische Gids* 49.3 (2002) 313-326; B. McArthur, ‘They’re out to get us. Another look at our paranoid tradition’, *The History Teacher* 29.1 (1995) 37-50; S.R. Goldzwig, ‘Conspiracy rhetoric at the dawn of the new millennium. A response’ *Western Journal of Communication* 66.4 (2002) 492-506; J. Bartlett en C. Miller, *The power of unreason. Conspiracy theories, extremism and counter-terrorism* (Londen 2010); J.R. White, ‘Political Eschatology. A theology of antigovernment extremism’, *American Behavioral Scientist* 44.6 (2001) 937-956. Vergelijk ook Wolfgang Benz, *Die Protokolle der Weisen von Zion. Die Legende von der jüdischen Weltverschwörung* (München 2007).

45 Vergelijk Cornel Zwierlein, *Discorso und Lex Dei. Die Entstehung neuer Denkrahmen und die Wahrnehmung der französischen Religionskriege in Italien und Deutschland* (Göttingen 2006) 198-294; Daniel Woolf, ‘News, history and the construction of the present’, in: Brendan Dooley en Sabrina A. Baron ed., *The politics of information in Early Modern Europe* (Londen en New York 2001) 80-118; Brendan Dooley ed., *The dissemination of news and the emergence of contemporaneity in Early Modern Europe* (Aldershot 2010).

46 Zie voor het begrip ‘imagined community’: Benedict Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (Londen 1991).

47 Vergelijk bijvoorbeeld L. Hansen, *Security as practice. Discourse analysis and the Bosnian war* (New York 2006).

48 Zie Willem Schinkel, ‘Prepression. The actuarial archive and new technologies of security’, *Theoretical Criminology* 15.4 (2011) 365-380.

van de kernbom en de bijbehorende televisiebeelden van paddenstoelwolken hebben geleid tot een heel ander veiligheidsdenken.

- 5) Ieder veiligheidsdispositief kent zijn eigen specifieke en nieuwe modaliteiten van bestuurlijkheid (*modes of governance*). Daarmee worden de bijbehorende maatregelen, vormen van veiligheids- en risicomangement, wetten en beleidsinstrumenten bedoeld die gericht zijn op het bestrijden of neutraliseren van de gepostuleerde dreiging. De strijd tegen terrorisme leidt tot andere maatregelen dan de agendering van kernenergie als veiligheidsdreiging. Welke vormen van preventie, repressie, beheersbaarheid en risicomangement kunnen worden geïdentificeerd en hoe worden die gelegitimeerd?

In het hier gepresenteerde VIDI-project stellen wij ons ten doel de ontwikkeling van nationale veiligheidsregimes in Nederland in kaart te brengen sinds de negentiende eeuw, in internationaal vergelijkend perspectief en aan de hand van enkele sleutelmomenten; wij willen zo bijdragen aan de hierboven uiteengezette historisering van veiligheid. Terwijl twee promovendi zich beperken tot de naoorlogse periode en ieder één onderdeel van het centrale veiligheidsbeleid belichten (de krijgsmacht en de inlichtingen- en veiligheidsdiensten) zal ik mij richten op het tijdvak vanaf 1815 tot heden. Hoewel het VIDI-project gedeeltelijk theoretisch van aard is, zijn de artikelen in dit nummer redelijk concreet-beschrijvend. De theorie hoeft er ook niet zo dik bovenop te liggen om toch een onderliggend raamwerk en ordenend kader te bieden.

Zo gebruik ik in mijn artikel over de strijd tegen het anarchisme aan het einde van de negentiende eeuw het dispositiefconcept om duidelijk te maken dat de strijd tegen anarchisme niet alleen een kwestie was van incidenten en maatregelen, maar dat de dreiging eerst ook als dreiging moest worden 'gezien' voordat zij tot politieke besluitvorming leidde.

Constant Hijzen zal deze gedachte uitwerken aan de hand van de ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse veiligheidsdiensten. Hij ontleedt de dreigingsperceptie van de veiligheidsdienst en laat zien dat die niet louter gebaseerd was op oprechte vrees of objectieve en kwantificeerbare

bedreigingen (zoals het aantal tanks of spionnen), maar dat gezagsdragers dreigingen ook interpreterden als een middel om andere doeleinden te realiseren of aan reeds ingezet beleid extra urgentie of een nieuwe betekenis toe te kennen.

Coreline Boot staat tot slot stil bij de verhouding tussen legitimiteit en veiligheidsbeleid. Zij maakt duidelijk dat er periodes zijn waarin allerlei nieuwe actoren het veld van de veiligheidspolitiek betreden. Boot stelt dat er vanouds spanning bestaat tussen de functie en doelen van de krijgsmacht en de maatschappelijke opinie over haar optreden. Zij belicht in haar bijdrage de periode van de 'lange jaren zeventig', die in recente literatuur vaak is omschreven als een periode van 'maatschappelijke onrust, politieke verwarring en crisis'.⁴⁹

Beatrice de Graaf bekleedt de leerstoel Conflict en veiligheid in historisch perspectief aan de Universiteit Leiden. Ze publiceerde o.m. *Theater van de angst. De strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en de Verenigde Staten* en verricht onderzoek naar de geschiedenis van veiligheid. B.a.de.graaf@cdh.leidenuniv.nl, zie ook haar projectsite: <http://hum.leiden.edu/history/enemies-of-the-state>.

49 Duco Hellema, 'De lange jaren zeventig', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123.1 (2010) 78-93, aldaar 88.